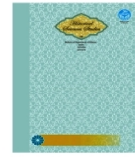

University of Tehran Press

The Emirate of Baban and the Security of the Western Territory of Iran (1798-1820)

Nasrollah Salehi ¹

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of History, Farhangian University, Tehran, Iran.
Email: salehi.nasr@gmail.com

Article Info

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
9, December, 2023

In Revised Form:
22, January, 2024

Accepted:
14, February, 2024

Published Online:
15, March, 2024

Abstract

The role and position of the Kurdish Baban Emirate in Iran-Ottoman relations has been neglected. The main problem of the present research is to investigate the impact of the Ottoman central government's inability in the eastern provinces on the security of the western territory of Iran. Emirate of Baban and Pashalik of Baghdad were provinces far from the Ottoman center. The territories of both rulers were separated from the territory of Iran after the Zohab Treaty, but Iran's influence and role in Baban and Baghdad never disappeared. The inability and unwilling of the Ottoman central government - especially from the twelfth century to the middle of the thirteenth century - had led to a power vacuum in the eastern provinces. Such a situation was a serious threat to the western territory of Iran. As the subjects and borderlands of Iran were exposed many times to the raids of the Kurds and Arabs of the territory of Baban and Baghdad. In order to ensure the security of its territory, as well as maintaining and continuing its role and influence in the territory of Baban, Iran was inevitably involved in the conflicts between Baban and Baghdad. Some researchers have wrongly considered Iran's involvement in Baban and Baghdad issues as "interference". While Iran's involvement was as a legitimate right to Self-Defense. In the present research, the claim of Iran's "interference" has been rejected by a descriptive-analytical method and a critical approach, citing Iranian and Ottoman documents and sources. Because the involvement of Iran in the affairs of Baban and Baghdad was more than based on the will of the Iran, it was caused by the inability and unwillingness of the Ottoman government in the eastern provinces. Basically, the Ottoman government was considered among the unable or unwilling states from the point of view of international law. In order to ensure the security of its subjects and borderlands, Iran sometimes had to use force, except for political and diplomatic ways.

Keywords:

Iran, Ottoman Empire, Baban Emirate, Baghdad, Western Iran, security.

Cite this The Author(s): Salehi, N., (2024). The Emirate of Baban and the Security of the Western Territory of Iran (1798-1820): Historical Sciences Studies Vol.15, No 4, Serial No.36 –winter, (79-101)-
[DOI:10.22059/jhss.2024.367782.473665](https://doi.org/10.22059/jhss.2024.367782.473665).

Publisher: University of Tehran Press

1. Introduction

Oman's foreign policy stands out for its steadfast commitment to neutrality, deliberately avoiding involvement in regional and international conflicts, and adhering to a principle of non-interference in other nations' affairs. This approach has enabled Oman to act as a mediator in international crises, particularly those involving Iran. The relationship between Iran and Oman has remained stable and untainted by the tensions that have affected other Persian Gulf Arab states. This stability has persisted through various regional upheavals, including the Islamic Revolution in Iran, the Iran-Iraq war of the 1980s, Iraq's invasion of Kuwait, the 2003 US invasion of Iraq, and the events known as the Arab Spring. Oman's stance towards Iran post-Islamic Revolution diverges significantly from that of its Persian Gulf Cooperation Council (PGCC) neighbors, who viewed the revolution as a security threat. This divergence was notably apparent in 2011 when Oman opposed Saudi Arabia's proposal for a Persian Gulf Union, aiming to preserve its independent policy, including its foreign policy towards Iran. Oman's distinct approach has contributed to regional tension reduction, exemplified by its role in facilitating the 2015 nuclear agreement negotiations between Iran and the P5+1 group. Furthermore, Oman chose not to participate in Operation Decisive Storm against the Houthis in Yemen, instead mediating between the Houthis and Saudi Arabia to seek an end to the conflict.

This research examines Oman's diplomatic relations with Iran from the pre-revolutionary era to the present, highlighting the roles and positions documented in historical texts. It investigates the complexities and nuances of these relations using a descriptive, explanatory, and analytical methodology, focusing on the factors and motives underpinning the stable and balanced ties between Oman and Iran. The findings suggest that various elements have historically fostered a positive relationship between Oman and Iran, with Oman often serving as a mediator in regional and international disputes. This mediation has led to peace, friendship, and security in the Persian Gulf. The study is confined to examining the diplomatic interactions between Oman and Iran, setting aside other considerations.

Background of the Research

Previous studies, such as "An analysis of the interactions between the Islamic Republic of Iran and the Persian Gulf Cooperation Council 1384-1391" by Seyed Jalal Dehghani Firouzabadi and Vahid Nouri (2011), and "Policy of the Islamic Republic of Iran towards the countries of the Persian Gulf Cooperation Council" by Reza Simbar et al. (2019), have analyzed Iran's foreign policy towards PGCC countries and its impact on regional security. These studies, however, did not address Oman's mediating role. Mehdi Zulfiqari et al. (2019) explored Oman's mediation diplomacy in "The Impact of Oman's Mediation Diplomacy on the Security System of the Middle East Region," highlighting its effectiveness in reducing regional tensions. Arab researchers have also examined Iran-PGCC relations, emphasizing Oman's successful bilateral approach and its geographical significance. Notably, Maryam Youssef Al-Balushi's (2016) study on the impact of Omani-Iranian relations post-Arab Spring and Mubarak Al-Saeed's analysis of Oman's perspective on rapprochement with Iran demonstrate the importance of Oman's strategy. Additionally, Amira Talha's (2016) research on Iran's nuclear program underscores its significance to Gulf security.

This article aims to provide a historical overview of Iran-Oman relations, emphasizing Oman's foreign policy as crucial for regional security and stability. It considers geographical, political, economic, external, and international factors, as well as the impact of Oman's foreign policy towards Iran on PGCC countries, elucidating the multifaceted nature of these diplomatic engagements.

امارت بابان و امنیت قلمرو غرب ایران ۱۲۳۶-۱۲۱۲ قمری

نصرالله صالحی^۱

salehi.nasr@gmail.com

۱. نویسنده مسئول استادیار گروه تاریخ دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

نقش و جایگاه امارت بابان در روابط ایران و عثمانی مورد غفلت قرار گرفته است. مسئله اصلی جستار حاضر، بررسی تأثیر ناتوانی دولت مرکزی عثمانی در ولایات شرقی در امنیت قلمرو غرب ایران است. امارت بابان و پاشالیک بغداد از ایالات دور از مرکز عثمانی بودند. قلمرو هر دو حکمرانی بعد از پیمان زهاب از قلمرو ایران جدا شدند، اما نفوذ و نقش ایران در بابان و بغداد هیچگاه از بین نرفت. ناتوانی یا بی‌ارادگی دولت مرکزی عثمانی - به‌ویژه از سده دوازده تا نیمه سده سیزده - منجر به خلاء قدرت در ولایات شرقی شده بود. چنین وضعیتی به مثابه تهدید جدی برای قلمرو غرب ایران بود. چنانکه اتباع و سرحدات ایران بارها در معرض تاخت و تاز اکراد و اعراب بابان و بغداد قرار گرفتند. دولت ایران، برای تأمین امنیت قلمرو خود و نیز حفظ و تداوم نقش و نفوذ خود در قلمرو بابان، به ناچار درگیر منازعات بابان و بغداد می‌شد. برخی پژوهشگران، ورود ایران به مسایل بابان و بغداد را به غلط «دخالت» دانسته‌اند. درحالی‌که درگیر شدن ایران، به مثابه حقی مشروع برای دفاع از خود بود. در جستار حاضر، به روش توصیفی - تحلیلی و رویکرد انتقادی، با استناد به اسناد و منابع ایران و عثمانی، ادعای «دخالت» ایران رد شده است؛ زیرا درگیر شدن ایران در امور بابان و بغداد بیش از آنکه مبتنی بر خواست دولت ایران باشد، ناشی از ناتوانی و بی‌ارادگی دولت عثمانی در ولایات شرقی بود. اصولاً دولت عثمانی از منظر حقوق بین‌الملل، در زمره دولت‌های ناتوان و بی‌اراده (unable or unwilling states) محسوب می‌شد. دولت ایران برای تأمین امنیت اتباع و سرحدات خود، بجز راه‌های سیاسی و دیپلماتیک، گاه ناچار به استفاده از زور می‌شد.

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۰۸/۱۸

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۲/۱۱/۱۱

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۱۱/۲۵

تاریخ انتشار:

۱۴۰۲/۱۲/۲۵

واژه‌های کلیدی: ایران، عثمانی، امارت بابان، بغداد، غرب ایران، امنیت.

استناد: صالحی، نصرالله؛ (۱۴۰۲). امارت بابان و امنیت قلمرو غرب ایران ۱۲۳۶-۱۲۱۲ قمری: پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۵، شماره ۴، زمستان، شماره پیاپی ۳۶- (۱۰۱-۷۹).
DOI:10.22059/jhss.2024.367782.473665.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

۱. مقدمه

در جستار حاضر به یکی از مسایل مهم و کمتر شناخته شده روابط ایران و عثمانی در دوره معاصر پرداخته شده است.^(۱) هدف از این پژوهش، بررسی تأثیر رابطه ناتوانی دولت مرکزی عثمانی در ولایات شرقی با امنیت قلمرو غرب ایران است. برآمدن امارت عثمانی در آناتولی و گسترش تدریجی آن از قدرتی محلی به دولتی بزرگ و سپس تبدیل آن به یک امپراتوری، به مثابه تهدیدی تازه برای قلمرو غرب ایران بود. این تهدید، در طول دوران عمر امپراتوری عثمانی، به روش‌های مختلف بروز و ظهور یافت. نکته عجیب و تناقض‌نا اینکه نه تنها قدرت دولت عثمانی، بلکه ضعف و ناتوانی آن دولت نیز، به‌ویژه از سده دوازده تا نیمه سده سیزده، به مثابه تهدیدی برای قلمرو و منافع ایران بود. ضعف دولت مرکزی عثمانی که اغلب منجر به خلأ قدرت (power vacuum) در ولایات شرقی می‌شد، به‌ناچار دولت ایران را درگیر مسایل آن مناطق می‌کرد. درگیر شدن ایران در ولایات شرقی عثمانی، حتی گاه با خواست یکی از سه کانون قدرت بود: دولت عثمانی، امارت بابان و پاشالیک بغداد.

در پژوهش حاضر، با استناد به منابع ایران و عثمانی به اثبات این ادعا پرداخته‌ایم که درگیر شدن دولت ایران در مناطق فوق که از آن به اشتباه با عنوان «دخالت» یاد کرده‌اند، یا به‌ناچار بوده و یا به خواست و تقاضای یکی از سه کانون قدرت مذکور بوده است. پژوهشگران تاکنون به این نکته مهم توجه نکرده‌اند که چگونه ناتوانی یا بی‌ارداگی دولت عثمانی به مثابه تهدیدی برای امنیت اتباع و سرحدات ایران بود.

پژوهشگران ایرانی و ترک، بیشتر به دو دلیل در بررسی‌های خود یکسره به خطا رفته‌اند: نخست، ناآگاهی از منابع و تاریخ کشور مقابل و دیگر، ناآگاهی نسبت روابط دو کشور از منظر حقوق بین‌الملل. یکی از پژوهشگران ترک، متین آتماجا که آثار متعددی درباره امارت بابان منتشر کرده است، می‌نویسد: «شاهان قاجار تا اواسط قرن نوزدهم مکرراً درگیر امور داخلی کردستان عثمانی بودند.» او درگیر شدن ایران را به‌عنوان «مداخلات» (interferences) دانسته است (Atmaca, 2021: 67). از محققان داخلی، به‌جز امین‌پور و همکارانش (۱۳۹۱) که یک مقاله درباره عبدالرحمن‌پاشا نوشته‌اند؛ مظفری در چند مقاله مشترک، به پژوهش درباره کردستان اردلان پرداخته است. وی می‌نویسد: «گرایش حکام شورشی بابان به دربار ایران فرصتی مغتنم شمرده می‌شد. حکومت محلی اردلان چه در مواقع صلح و چه جنگ، بازوی اجرایی سیاست‌های ایران در عرصه مداخله بود.» (مظفری، ۱۳۹۸: ۶۶). وی در مقاله مشترک دیگر، می‌نویسد: دربار قاجار به‌رغم عهدنامه اول آرز روم «در پی فرصتی بود تا در ایل و امارت نشین بابان دخالت‌های خود را از سرگیرد. لذا وقتی داود پاشا، والی بغداد، رفتار نامناسبی با زوآر و حجاج ایرانی در پیش گرفت، این موضوع را دستاویز خود نمود و عباس میرزا به حمایت از محمود پاشای بابان برخاست» (مظفری، ۱۳۸۹: ۱۵). آتماجا و مظفری و برخی محققان دیگر درباره موضوعی دست به پژوهش زده و در مقام داوری برآمده‌اند که لازمه اصلی آن، آگاهی از تاریخ

کشور مقابل است. ساختار قدرت در دولت‌های ایران و عثمانی در سده ۱۲ و ۱۳ به دو گونه متفاوت بود. دولت عثمانی به دلیل ناتوانی، در ولایات شرقی قدرت و نفوذی نداشت. در حالی که دولت قاجار از قدرت کافی برای اعمال اقتدار در ولایات و ایالات غربی برخوردار بود.

در جستار حاضر به روش توصیفی - تحلیلی و رویکرد انتقادی با استناد به اسناد و منابع ایران و عثمانی، تلاش بر این است تا تأثیر رابطه ناتوانی دولت مرکزی عثمانی در ولایات شرقی - با تأکید بر نقش امارت بابان - با امنیت قلمرو غرب ایران بررسی شود. درباره موضوع حاضر، تاکنون پژوهش مستقلی انجام نشده است. یافته‌های پژوهش حاکی است: درگیر شدن ایران در ولایات شرقی عثمانی به‌ویژه در بابان و بغداد که از آن به‌غلط با عنوان «دخاله» یاد کرده‌اند، بیش از آنکه مبتنی بر خواست دولت ایران باشد، ناشی از ناتوانی یا بی‌ارادگی دولت عثمانی در ایالات مزبور بود. اصولاً دولت عثمانی از سده ۱۲ تا نیمه سده ۱۳ از منظر حقوق بین‌الملل، در زمره دولت‌های ناتوان یا بی‌اراده (unable or unwilling states) محسوب می‌شود (Martin, 2019: 401-402). دولت ایران برای تأمین امنیت اتباع و سرحدات خود، به‌جز راه‌های سیاسی و دیپلماتیک، گاه ناچار به استفاده از زور برای «تنبیه و گوشمالی» متجاوزان می‌شد.

۲. موقعیت جغرافیایی - تاریخی شهرزور/سلیمانیه

شهرزور یا شاره زول از مساکن قدیم‌گُردها و امروزه در خاک عراق واقع است. ابن حوقل در ابتدای سده چهارم می‌نویسد: «شهر کوچکی است نزدیک عراق و اغلب مردمان آن اکراداند [...] فراخی معیشت و ارزانی و موقعیت خوب بر اهمیت آن افزوده است» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۱۲). حمدالله مستوفی بنای این شهر را به قباد بن فیروز ساسانی نسبت می‌دهد و درباره وجه‌تسمیه آن به نقل از نویسنده صور الاقالیم می‌نویسد: «شهرزور بدان گویند که پیوسته حکامش اکراد بوده‌اند و هر که را زور پیشتر بوده حاکم می‌شد» (مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۰۸) بر اساس گفته جغرافی‌نویسان مسلمان، ابتدا شهر «شهرزور» پدید آمد و سپس نواحی اطراف آن به این نام شناخته شدند. در تقسیمات اداری دوره ساسانی، شهرزور یکی از هشت طسوج استان خسرو شاذ هرمز بود (مستوفی بافتی، ۱۳۹۰: ۳۴۵). ناحیه شهرزور یا شاره زول در دوره‌های مختلف تاریخی بسیار تغییر کرده است. امروزه شهری به نام شهرزور وجود ندارد و این نام به دشت وسیعی در جنوب شرقی سلیمانیه اطلاق می‌شود (سعیدی و قربانی‌نژاد، ۱۳۹۹: ۱۱۳). شهر سلیمانیه، در اقلیم کردستان عراق، در اواخر قرن دوازدهم به فرمان ابراهیم پاشا، از امرای خاندان بابان، بنا شد. تا پیش از بنای این شهر، قصبه قلعه چوالان/قلاچوالان در شهرزور مرکز حکمرانی بابانها بود (سعیدی، ۱۳۹۶: ۴۵۱).

تا پیش از نخستین مداخله‌های دولت تازه تأسیس عثمانی در کردستان، شهرزور زیر تسلط خاندان گُرد اردلان بود. والیان کردستان اردلان در سراسر سده دهم و نیمه اول سده یازدهم با بهره‌گیری از اختلاف‌ها و جنگ‌های میان صفویان و عثمانیان توانستند قدرت و نفوذ خود را در

شهرزور استمرار بخشند. با پایان یافتن جنگ‌ها، بر اساس عهدنامه زهاب (در ۱۰۴۹ ق.) منطقه شهرزور به عثمانی‌ها تعلق گرفت (واله قزوینی اصفهانی، ۱۳۸۲: ۲۸۰؛ وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۳۹۰) و موقعیت خاندان اردلان در آنجا تضعیف شد و زمینه برای برآمدن خاندان بابان که تابع دولت عثمانی بود، فراهم شد. در حالی که «از زمان‌های قدیم، شهرزور و کردستان اردلان موجودیتی یگانه از نظر سیاسی و اقتصادی تشکیل می‌دادند [...] علیرغم تقسیمات ناشی از پیمان زهاب، جمعیت قبایل شهرزور پس از آنکه تحت قیمومیت عثمانی قرار گرفتند، رو به افزایش نهاد، مردم از مرزها می‌گذشتند تا مانند گذشته به چراگاه‌های تابستانی ملحق گردند. آشکارترین نشانه وابستگی متقابل و مکمل اقتصادی کردستان اردلان به شهرزور، همانا حفظ واحد پول و اوزان ایرانی در سرزمین‌های بابان تا سقوط امپراتوری عثمانی بود.» (اردلان، ۱۳۸۷: ۹۷-۹۶).

۳. سیاست تمرکزگرایی در عثمانی و ایران

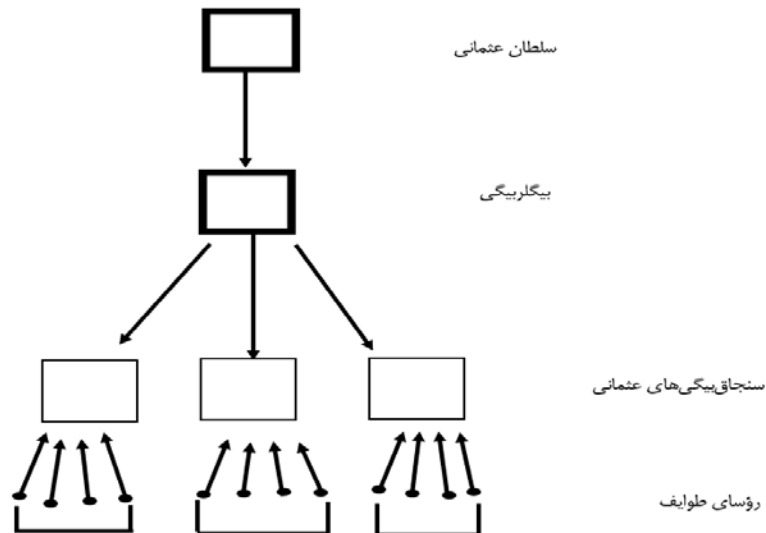
امارت عثمانی که به تدریج به دولت و بعد به یک امپراتوری بزرگ تبدیل شد، در طول شش سده، فراز و نشیب زیادی را تجربه کرد. این امپراتوری از نظر ساختار قدرت چند بار دچار تغییر و تحول زیادی شد. «با فتوحات ایلدرم بایزید (حک: ۸۰۵-۷۹۱ ق.)، شکل‌گیری ساختار و مفهوم دولت مرکزی آغاز گردید و در دوران سلطان محمد فاتح (حک: ۸۶۶-۸۵۵ ق.)، به کامل‌ترین شکل دست یافت. فاتح به منظور تأمین ساختار تمرکزگرایی و به‌ویژه وابستگی مطلق ایالات به مرکز، به تغییرات مهمی در سرزمین وسیع عثمانی دست زد. [از جمله] حرکات خودسرانه و بدون نظارت امیران «آق‌جی» در نواحی مرزی را محدود و مهار کرد. در این دوره، در مناطقی [از شرق] که ویژگی‌های عشایری و موروثی مستولی بود، حاکمانی مستبد فعالیت داشتند. فاتح، ضمن اعزام ینی‌چری‌ها و استقرار واحدهای نظامی در آن مناطق، قضاتی نیز برای اشاعه عدل اعزام نمود تا بدین طریق حاکمیت در آن مناطق همواره تحت نظر حکومت قرار گیرد» (احسان اوغلو، ۱۳۹۷: ۱/۳۳۰-۳۳۹).

در حکومت عثمانی، اداره مناطق دور از مرکز تا قرن ۱۶/۱۰ به طور مستقیم، با تعیین والی و امیر سنجاق از مرکز انجام می‌گرفت؛ اما به تدریج در شهرها و قصبه‌ها، حضور «اعیان» مشهود گردید (احسان اوغلو، ۱۳۹۷: ۳۵۲). با ظهور و قدرت‌گیری «اعیان و اشراف بلده» در ایالات، طبقه قدرتمند بزرگی شکل گرفت که اداره مرکزی را به میدان مبارزه فرامی‌خواند [...] برای جلوگیری از تجزیه و فروپاشی کشور، باید تمرکزگرایی را از نو جانی تازه می‌بخشیدند (آق‌شین، ۱۳۹۱: ۱۴۵). بین کاسته شدن از قدرت مرکزی و افزوده شدن بر قدرت اعیان، رابطه‌ای مستقیم وجود داشت (احسان اوغلو، ۱۳۹۷: ۳۵۳). با افزایش ناآرامی در ایالات در نیمه دوم سده ۱۶/۱۰، همه شهرهای کوچک و بزرگ، به تدریج، محل استقرار پادگان‌های ینی‌چریان شدند. در سده ۱۷/۱۱، به موازات ناتوانی قدرت مرکزی، قدرت واقعی در مرکز ایالات دوردستی چون الجزایر، مصر یا بغداد، به دست این پادگان‌ها افتاد و راه را برای شکل-گیری یک طبقه حاکم جدید در ایالات هموار ساخت (اینالچق، ۱۳۸۸: ۲۰۴؛ هیل، ۱۳۹۵: ۳۰). در همین

سده ۱۷/۱۱ حکومت مرکزی عثمانی تلاش کرد تا با کاستن از قدرت اعیان و خاندان‌های محلی، قدرت و اقتدار خود را احیا کند. به این منظور، با نادیده گرفتن امتیازاتی که قبلاً به بیگ‌های کُرد در ولایات شرقی داده بود، آنها را زیر سلطه خود درآورد (Doğan, 2011: 517); اما از سده ۱۸/۱۲ قدرت مرکزی رو به ضعف گذاشت و بار دیگر نظام اعیانی به‌ویژه در ولایات شرقی سر برآورد. در نتیجه، در ولایات شرقی بجای والیان منصوب از سوی دولت مرکزی، بیگ‌های کُرد با عناوین و القاب عثمانی مثل «پاشا» به صورت نیمه مستقل حکمرانی یافتند. با تقویت امارت‌های کُرد در طول زمان، به تدریج برخی از خاندان‌ها که از نفوذ و قدرت بیشتری برخوردار بودند و از سوی حکومت مرکزی به رسمیت شناخته شده بودند، بر خاندان‌های دیگر چیرگی یافتند و به قدرت برتر و حاکم در ولایات شرقی تبدیل شدند. از جمله مهم‌ترین امارت‌های ولایت‌های شرق عثمانی از جنوب به شمال عبارت بودند از: بابان به مرکزیت سلیمانیه؛ سوران به مرکزیت رواندوز؛ بهدینان به مرکزیت عمادیه؛ حکاری به مرکزیت چوله‌مرک؛ بوهتان به مرکزیت جزیره (Doğan, 2011: 510).

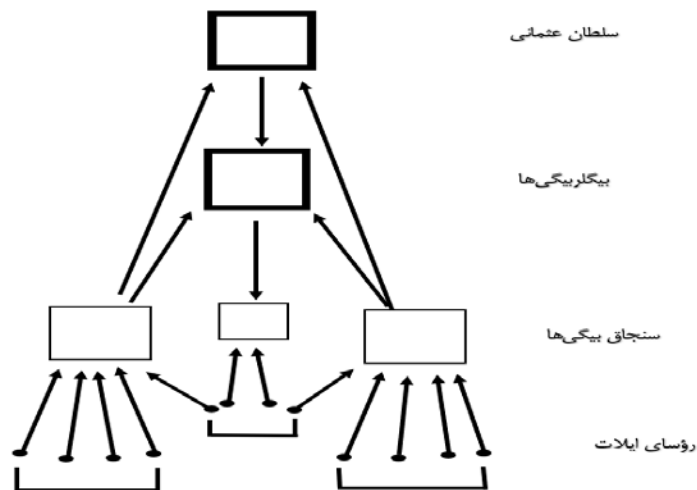
قدرت مرکزی حکومت عثمانی در زمان به سلطنت رسیدن محمود دوم (حک: ۱۲۵۵-۱۲۳۳/۱۸۳۹-۱۸۰۸) در نهایت ضعف بود. در ایالات و لواهای آناتولی و روم ایلی و ولایات شرقی وابستگی به مرکز بسیار ضعیف شده بود. خاندان‌های حاکم، با اتکا به نظام اعیانی به صورت نیمه مستقل حکمرانی داشتند. اصولاً تا زمان به سلطنت رسیدن محمود دوم، دولت عثمانی اراده‌ای برای بازگرداندن اقتدار خود بر عراق و ادغام نظام اداری آن در ساختار حکمرانی عثمانی نداشت. سلطان محمود بعد از جنگ روس و عثمانی (۱۸۱۲-۱۸۰۶) عزم خود را برای احیای قدرت مرکزی جزم کرد. اعاده قدرت مرکزی در ولایات شرقی به تدریج انجام شد. باب عالی در سال ۱۸۲۰ / ۱۲۳۵ به صورت جدی بر بالکان و آناتولی تسلط یافت و در سال ۱۸۳۱/۱۲۴۷ نوبت به عراق رسید، یعنی زمانی که با ضعیف شدن والی مملوک بغداد، داود پاشا (حک: ۱۸۳۱-۱۸۱۷)، علیرضا پاشا، والی حلب، بدون مقاومت وارد بغداد شد. (۳) چند سال بعد (۱۸۳۴/۱۲۵۰) در موصل نیز قدرت مرکزی اعاده شد. روند بازگرداندن قدرت مرکزی به قلمرو بابان تا سال ۱۸۵۰/۱۲۶۶ طول کشید (Çetinsaya, 2017: 5).

سلطان محمود با الگوگیری از کشورهای اروپایی درصدد انجام اصلاحاتی برآمد که منجر به تقویت سیاست تمرکزگرایی گردد (Doğan, 2011: 506); هیل، ۱۳۹۵: ۳۱. مقصود از تمرکزگرایی، جلوگیری از افزایش بی‌حدوحصر قدرت «پاشا» ها در ایالات بود (اینالچق، ۱۳۸۸: ۲۰۴). حکومت مرکزی مصمم بود با حذف نظام اعیانی و برانداختن خاندان‌های حاکم محلی، قدرت خود را تا دورترین نقاط سرحدی گسترش دهد (Atmaca, 2019: 519).

نمودار ۱: ساختار قدرت سیاسی پیش از اصلاحات محمود دوم، روابط مرکز-پیرامون (ولایات شرقی) (Doğan, 2011: 510)

صدراعظم بیرق‌دار مصطفی پاشا برای پیشبرد اصلاحات، پاشایان، والیان و اعیان را به استانبول فراخواند و برنامه اصلاحات خود را ارائه کرد. حاضرین در پایان نشست برنامه‌ای را که به «سند اتفاق» معروف شد، امضا کردند (Doğan, 2011: 506). این سند، نوعی قانون اساسی بود که نظام اعیانی را به رسمیت شناخت، اما آن را مقید نمود و تحت نظارت درآورد. طراحان سند اتفاق در واقع درصدد بودند دولت عثمانی را بر اصولی کاملاً متفاوت تجدید بنا کنند (آقشین، ۱۳۹۱: ۱۴۸). محمود دوم و صدراعظم او اصلاحات مورد نظر را با هدف تمرکزگرایی علیرغم مخالفت‌های زیاد با جدیت آغاز کردند. نخست با حذف چهره‌های سرشناس نیمه‌مستقل که بزرگ‌ترین مانع در برابر اصلاحات بودند، کار خود را شروع کردند. اصلاحات به‌ویژه در برخورد با خاندان‌های بزرگ در روم ایلی و آناتولی با مقاومت کمتری انجام شد، اما در ولایات شرقی وضعیت کاملاً متفاوت بود؛ زیرا در این ولایات که در طول چند سده به حال خود رها شده بودند، بیگ‌های کُرد و ایزدی با طوایف بزرگ، به شکل نیمه‌مستقل حکومت می‌کردند (Doğan, 2011: 511)؛ بنابراین، پیشبرد اصلاحات در ولایات شرقی کاری دشوار بود. حکومت مرکزی با انتخاب دو چهره برجسته که سوابق موفق در دیوانسالاری عثمانی داشتند، اقدامات معطوف به تمرکزگرایی در ولایت شرقی را با جدیت آغاز کرد. نخست رشید پاشا از ۱۸۲۷ تا ۱۸۳۶ و سپس حافظ پاشا از ۱۸۳۶ تا ۱۸۳۹ این مأموریت را بر عهده گرفتند و تا حد زیادی موفق شدند (Doğan, 2011: 511-517).

نمودار ۲: ساختار قدرت سیاسی بعد از اصلاحات محمود دوم، روابط مرکز- پیرامون (ولایات شرقی) (Doğan, 2011: 517)

۴. روابط مرکز- پیرامون در ایران صدر قاجار

ساختار قدرت در ایران که از دوران باستان بر نظام پادشاهی استوار بود، در دوران اسلامی نیز تداوم یافت و بر اصل تمرکزگرایی بنا نهاده شد. در دوره‌هایی که حکومت مرکزی تضعیف و یا دچار فروپاشی می‌شد، قدرت‌های محلی ظهور می‌کردند. این قدرت‌ها اگرچه در قلمرو خود دارای اقتدار بودند، اما اغلب می‌کوشیدند با حذف قدرت‌های رقیب، خود پایه‌گذار قدرت مرکزی برای چیرگی بر سراسر ایران زمین گردند و نظام پادشاهی را بر پایه دودمان خود بنا نهند. پای دودمان قاجار از دوره صفویه به عرصه کشمکش‌های سیاسی و نظامی کشیده شد. قاجارها که بیش از دو سده در خدمت حکومت‌های مستقر در ایران بودند، بعد از مرگ کریم‌خان زند، به‌عنوان یک قدرت مدعی، برای رسیدن به تاج‌وتخت پادشاهی ایران، به تکاپوی همه‌جانبه برخاستند. آقامحمدخان به کمک اتحادهای ایلاتی برای رسیدن به قدرت جنگید و آن را فراچنگ آورد؛ اما وی در اندیشه تسلط بر کل ایران و احیای ایران زمین بود. او نمی‌خواست به‌عنوان رئیس ایلاتی بر ایران حکمرانی کند، به همین دلیل «مدعی بود تا زمان حکومت به کل ایران تاج‌گذاری نخواهد کرد.» (آبراهامیان، ۱۳۸۰: ۴۸). هنوز چیزی از انتخاب تهران به‌عنوان پایتخت نگذشته بود که مدعیان جانشینی آقا محمدخان بر سر رسیدن به قدرت با هم وارد جنگ شدند. با این حال، این ذهنیت در مردم و مقامات محلی وجود داشت که تهران به‌عنوان پایتخت باید مدار تعیین قدرت باشد. چنانکه یکی از مدعیان سلطنت به دروازه قزوین رسید، مقامات محلی دروازه‌های شهر را بستند و اعلام کردند: «ما چیزی از شما و عنوان شما نمی‌دانیم، به تهران بروید و پایتخت را به تصرف خود درآورید و آن وقت است که دروازه‌های قزوین به روی شاه گشوده خواهد شد.» (آبراهامیان، ۱۳۸۰: ۴۸).

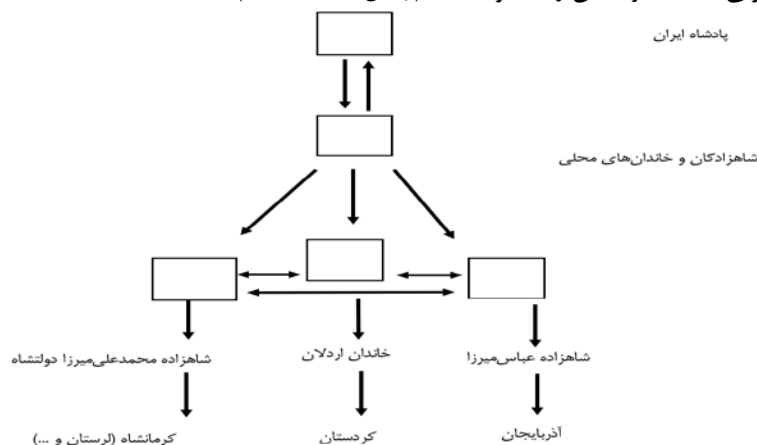
تأکید بر اهمیت پایتخت به‌عنوان مرکز قدرت، ریشه در سنت نظام پادشاهی ایران داشت. قاجارها با آگاهی از این سنت دیرینه با آغاز حکمرانی، شیوه زندگی ایلاتی را رها کردند تا به سنن باستانی شاهنشاهان ایران بازگردند. آنان به تعبیر موریه «از میراث باشکوه شاهان باستان تقلید می‌کردند.» (آبراهامیان، ۱۳۸۰: ۴۹). این هدف محقق نمی‌شد مگر آنکه تمرکز قدرت در پایتخت عملی می‌شد و پادشاه به‌عنوان سمبل قدرت مطلقه، بر سراسر ایران سیطره بلامنازع می‌یافت. پس ساختار قدرت در صدر دوره قاجار به‌گونه‌ای نهادینه شد که قدرت مطلقه پادشاه از پایتخت تا دورترین نقاط کشور جاری و ساری شود؛ بنابراین، روابط مرکز- پیرامون در دوره قاجار در چنین بستری شکل گرفت. بستری که در امپراتوری عثمانی از سده دوازدهم تا میانه سده سیزدهم شکل نگرفت و به این دلیل، دولت مرکزی در پیرامون (ولایات شرقی) فاقد قدرت و نفوذ بود. قاجارها برای تحکیم و تثبیت قدرت و نفوذ خود در پیرامون به چند روش عمل کردند:

۱. قاجاری کردن ایران. قاجارها از دوره فتحعلی‌شاه برای اعمال سلطه و نفوذ بر سراسر ایران، با حفظ و نیز تغییر کمی در تقسیمات کشوری، کوشیدند با گماردن شاهزادگان در مناصب حکومتی، پیوند مستقیمی بین مرکز- پیرامون برقرار کنند. در ایالات و ولایات مرزی که دارای اهمیت و حساسیت زیادی بود، شاهزادگان درجه اول منصوب شدند. محض نمونه عباس میرزا در آذربایجان و محمدعلی میرزا دولت‌شاه در کرمانشاه، لرستان و خوزستان مصدر امور بودند. در ولایت مهم کردستان که همجوار عثمانی بود، ضمن به رسمیت شناختن حکمرانی خاندان اردلان، به روش‌های مختلف درصدد مطیع ساختن آنها به پایتخت و پادشاه برآمدند.

۲. پیوند نسبی و سببی. قاجارها در ولایاتی که خاندان‌های محلی قدرتمند عهده دار امور بودند، ضمن به رسمیت شناختن حکمرانی آنها، درصد برقراری پیوند سببی با آنان برآمدند. این سیاست از دوره صفویه معمول بود. چنانکه خان احمدخان اردلان با خواهر شاه عباس، شاهزاده خانم زرین کلاه بیگم، ازدواج کرد (وقایع نگار کردستانی، ۱۳۶۴: ۱۳۴). محمدشاه قاجار، خواهر خود طوبی خانم را به همسری رضاقلی‌خان، پسر خسروخان، والی کردستان درآورد (سنندجی، ۱۳۷۵: ۲۱۵).

۳. رهن و گرو گرفتن. قاجارها نیز همانند صفویان از سیاست گرو گرفتن اولاد و یا نزدیکان بزرگان برای اطمینان از وفاداری آنان، بهره گرفتند. در ولایات و ایالاتی که شاهزادگان قاجاری مصدر امور نبودند، برای ممانعت از نافرمانی احتمالی والیان غیر قاجاری، گاه از سیاست گروگیری استفاده می‌شد. در دوره صفویه چهار والی گرجستان، کردستان، لرستان و عربستان (خوزستان)، به نشانه وفاداری به شاه، یک پسر یا برادر خود را به اصفهان می‌فرستادند (اردلان، ۱۳۸۷: ۵۷). قاجارها نیز هر گاه نیاز بود، از این سیاست بهره می‌بردند. چنانکه خسروخان اردلان یکی از پسرهای خود و عمویش لطفعلی‌خان را با پیشکش فراوان به نشانه وفاداری نزد آقا محمدخان فرستاد (سنندجی، ۱۳۷۵: ۱۷۲-۱۷۱).

مجموع این سیاست‌ها ناظر بر تلاش همه جانبه قاجارها برای تثبیت قدرت مرکزی و اعمال اقتدار بر سراسر ایران بود. مطابق این سیاست، اهمیت و جایگاه ولایات و ایالات سرحدی به مراتب بیش از مناطق مرکزی بود. فتحعلی شاه با منصوب کردن شاهزادگان درجه اول در ایالات غربی و نیز انتصاب خان اردلان به‌عنوان والی کردستان (نصیری، ۱۳۶۶: ۲۴/۱) در حقیقت بدون واسطه از پایتخت بر نحوه اداره این ایالات نظارت داشت. بسیاری از مسائل خُرد و کلان این ایالات به آگاهی شاه می‌رسید و خود او مستقیماً به صدور فرمان‌ها و دستورات اقدام می‌کرد. در حالی که دولت عثمانی در ولایات شرقی خود قدرت و نفوذی نداشت. باب عالی، حکام بغداد را منصوب می‌کرد و پاشاهای بابان در شهرزور عملاً زیر نظر آنها بودند و با دولت عثمانی رابطه مستقیمی نداشتند. از طرفی، عزل و نصب‌های مکرر در بغداد و شهرزور موجب تشدید بی‌ثباتی در ولایات همجوار با ایران می‌شد. در حالی که والیان ایرانی در ایالات و ولایات همجوار با عثمانی، گاه بیش از دو دهه حکمرانی داشتند، در بغداد و شهرزور و دیگر ولایات، مدت حکومت والیان و پاشایان به دلیل عزل و یا قتل، بسیار کوتاه بود. دولت عثمانی پس از پیمان زهاب، برای اداره بین‌النهرین و شمال عراق پاشالیک بغداد را پایه‌ریزی کرد. ایالات کُرد شهرزور، کوی، حریر و زهاب که به‌تازگی تصرف شده بودند، تابع حکومت بغداد شدند. در طول دوران شصت و چهار ساله پاشالیک بغداد، سی و شش نفر به‌عنوان پاشا^(۳) یکی پس از دیگری به اداره بغداد گمارده شدند.^(۴) حکام بغداد به سبب فاصله جغرافیایی تا استانبول، حکومتی تقریباً مستقل از دربار عثمانی داشتند. آنان پاشاهای درجه یک بودند و از این اختیار برخوردار بودند که حُکام موروثی ایالات کُردنشین را منصوب کنند (اردلان، ۱۳۸۷: ۵۸، ۹۵).

۳: ساختار قدرت سیاسی ایران صدر قاجار، روابط مرکز- پیرامون

با مقایسه مدت زمان حکومت والیان ایران نظیر عباس میرزا، محمدعلی میرزا دولت‌شاه، امان‌الله خان بزرگ و محمدحسین خان با حکام بغداد و پاشایان شهرزور، می‌توان به ثبات و بی‌ثباتی حکمرانی در ایالات و ولایات همجوار دو دولت پی برد. محض نمونه، محمدحسین خان، سردار ایروان، در ۱۲۴۳

ق. به والی قارص می‌نویسد: «مدت بیست و دو سال است که دوستدار در این ولایت به حفظ ثغور مأمور است» (نصیری، ۱۳۶۸: ۱۰۶-۱۰۵). علاوه بر موارد فوق، دولت عثمانی به دلیل کشمکش با دولت‌های اروپایی، بیشتر به قلمرو غربی امپراتوری توجه و تمرکز داشت. از این رو، قادر به اعمال اقتدار در ولایات شرقی نبود. بغداد و شهرزور به دلیل عدم سلطه باب عالی بر ولایات دور از مرکز، به تدریج خودمختاری و استقلال پیشه کرده و پاسخگوی دولت عثمانی نبودند؛ بنابراین، در دو سوی مرزهای ایران و عثمانی، دو شیوه حکمرانی کاملاً متفاوت حاکم بود. ایران با حکومت متمرکز می‌توانست بر نحوه اداره ولایات و ایالات سرحدی نظارت مستقیم داشته باشد، در حالی که در عثمانی، به دلیل عدم تمرکز قدرت، اداره ولایات شرقی، خارج از اراده و تسلط آن دولت بود. با مقایسه دو نمودار ۱ و ۲ با نمودار ۳ بهتر می‌توان به ساختار قدرت سیاسی و رابطه مرکز-پیرامون در ایران و عثمانی پی برد.

۵. مواجهه ایران با ناتوانی دولت عثمانی در ولایات شرقی

پیامدهای نامطلوب فقدان تمرکز سیاسی در ساختار حکمرانی امپراتوری عثمانی، به‌ویژه در ایالات شرقی، بیشتر متوجه ایران بود. ایالات فوق در عمل خارج از حوزه اقتدار دولت عثمانی بود. در منابع تاریخی بارها به «خودسری» و «سرکشی» حکام بغداد و پاشایان شهرزور اشاره شده است. در حالی که والیان ولایات و ایالات غرب ایران مطیع اوامر دولت مرکزی بودند، والیان و پاشایان ایالات شرق عثمانی، در عمل خودمختار و مستقل بودند. والیان ایران چنان قدرتی بودند که امکان تعرض از سرحدات ایران به عثمانی بسیار بعید بود، چنانکه عباس میرزا برای اطمینان خاطر والی تازه منصوب ارز روم می‌نویسد: «سرحد داران این طرف را از بیم بأس و صلابت ما هرگز مجال آنکه به باطن ما ظاهر، فتنه یا رخنه در ارکان مؤدت و بنیان محبت نمایند نبوده» است (نصیری، ۱۳۶۶: ۱۸۲/۱).

در بین نقاط سرحدی، مناطق مختلف کردستان بیش از سایر نقاط مورد تعدی و تجاوز قرار می‌گرفت. مردمان ساکن در دو سوی سرحدات، اگرچه از نظر قومی دارای وجه اشتراک بودند، اما از حیث فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی تفاوت زیادی داشتند. کردهای اردلان که گورانی‌های یکجانشین بودند، اکراد بابان کرمانجی کوچ‌نشین را غریبه می‌دانستند (اردلان، ۱۳۸۷: ۱۱۲). در تمام طول حکمرانی پاشایان بابان، برداشت قبیله‌ای و دسته‌ای از حکومت رواج داشت و برخلاف اردلان‌ها که سازندگانی بزرگ بودند، بابان‌ها آبادانی اندکی از خود باقی گذاشتند. ولایات شهرزور، کوی و حریر ماهیتی عشایر نشین داشتند (اردلان، ۱۳۸۷: ۱۳۶). از طرفی، نگاه بابان‌ها به حکمرانی جنبه غنیمتی و غارتی داشت. برای آنها رسیدن به قدرت و کسب منافع کوتاه مدت اصل بود. در این راه تغییر اتحادهای مکرر بین برادران بابان که هر کدام به شکلی خصمانه برای بقای خود انجام می‌دادند و یا برای حفظ قدرت خود به حذف و قتل برادر دیگر اقدام می‌کردند، امری معمول بود (اردلان، ۱۳۸۷: ۱۷۲، ۱۷۵). آنها با اینکه بارها با حمایت دولت ایران بر اریکه قدرت نشسته بودند، اما خیانت پیشه کرده

همراه با سپاه عثمانی با تجاوز به قلمرو ایران به‌ویژه مناطق کُردنشین، دست به کشتار و ویرانی زدند. محض نمونه، در دوره زندیه در جنگ مریوان سپاه عثمانی و بابان بعد از پیروزی، سیزده روز در سنه (اسندج) ماندند و «سراسر شهر را غارت کردند و بی‌رحمانه‌ترین رفتارها را در حق مردم مسلمان، یهود و مسیحی روا داشتند. اکثر خانواده‌های مالک بی‌توجه به دین و آیین شان به شهرزور، کوی و حریر تبعید شدند. لشکریان فاتح بر سر راه بازگشت‌شان شهرها، روستاها و دهکده‌ها را چپاول کردند.» (اردلان، ۱۳۸۷: ۱۰۰).

اقدامات تجاوزکارانه بابان‌ها رابطه مستقیمی با ضعف و قدرت حُکام بغداد داشت. هرگاه در بغداد افراد ناتوان روی کار می‌آمدند، پاشایان شهرزور قدرت خود را به عراق عرب گسترش داده و «منشأ فتنه و فساد» می‌شدند. محمدحسین‌خان خطاب به عباس میرزا می‌نویسد: «عبدالرحمن پاشا که از اول بی‌عقل و دیوانه بود، اکنون که مملکتی مثل عراق عرب را به حیطة ضبط درآورده و چند کرور دولت به تصرفش آمده، البته خبط دماغ به هم خواهد رسانید. بعضی حرکات ناهنجار از او صادر خواهد شد. از آن طرف هر روزه با والی کردستان [اردلان] و از این طرف با اهالی این سرحدات، هنگامه برپا خواهد کرد و آخر الامر گردن گیر اولیای دولت قاهر خواهد شد.» وی بسیار دوراندیشانه رفتار عبدالرحمن پاشا را پیش‌بینی کرده بود. چنانکه او چند بار در برهه‌های مختلف سرحدات ایران را مورد تاخت‌وتاز قرار داد. محمدحسین‌خان چون معتقد بود: «علاج واقعه را پیش از وقوع باید کرد»، خطاب به عباس میرزا نوشت: «چنانچه رأی امنای دولت قاهره به تصرف عراق عرب قرار گیرد، وقتی بهتر از این اتفاق نمی‌افتد... چنانچه منظور اولیای دولت اتحاد دولتین علیتین نیز بوده، این مفسد، آخر بین-الدولتین را برهم خواهد زد» (نصیری، ۱۳۶۶: ۱۲۰/۱، ۲۱۴).

گاهی اوقات رابطه قدرت در عراق به نفع بغداد تغییر می‌کرد و حُکام قدرتمندی در مصدر امور قرار می‌گرفتند، در چنین شرایطی، پاشایان بابان به آلت دست آنها تبدیل می‌شدند. آنها چون درک درستی از اهمیت حُسن روابط در امر حکمرانی نداشتند، به راحتی برای تجاوز به سرحدات ایران تحریک و تطمیع می‌شدند. در منابع تاریخی و نامه‌های رسمی، زمانی که به تجاوزگری بابان‌ها در اثر تحریک بغداد و عثمانی اشاره می‌شود،^(۵) اغلب با چنین تعبیری از آنها یاد شده است: «اشرار بابان»، «مفسدین بابان»، «جُهل بابان»، «شرارت بابان»، «شرارت و مفسدت بابان»، «مفسده آرای‌های بابان» و «شیاطین بابان» (نصیری، ۱۳۶۶: ۱۲۵۴-۲۵۵).

تجاوز مکرر ایلات کُرد و عرب قلمرو عثمانی موجب کشتار و ویرانی گسترده در سرحدات ایران می‌شد (نصیری، ۱۳۶۶: ۱۶۸/۱-۱۶۷؛ ۱۳۶۸: ۱۲/۱۵۳-۱۵۲، ۱۸۲). همچنین امنیت کاروان‌های تجاری و زائران ایرانی را در معرض تهدید دائمی قرار می‌داد (نصیری، ۱۳۶۶: ۱۲۰/۱، ۲۵۵). دولت ایران برای مقابله با تهدیدهای دائمی، پیش از توسل به قوه قهریه، به راه‌های سیاسی و دیپلماسی متوسل می‌شد. اعزام مکرر سفرا و مأمورین به استانبول و مراکز مهم ولایات شرقی، نظیر ارزروم و بغداد و نیز ارسال ده‌ها

نامه خطاب به دولتمردان عثمانی، از سلطان و صدراعظم گرفته تا والیان مختلف ولایت همجوار، نشان‌دهنده تلاش‌های سیاسی و دیپلماتیک دولتمردان ایران برای رفع تهدیدهای دائمی از قلمرو عثمانی بود. محض نمونه، عباس میرزا در چند نامه مختلف به دولتمردان عثمانی خواستار دخالت جدی آنها در رفع تعدی سرحد داران عثمانی شده، می‌نویسد: «در این مدت به نحوی که مکرر به صحابت سفرا و رسولان اشعار شده یکی از مواد گفتگو ترک تعرض [به] تجار و حجاج و خسارت مال و جان بعض آنها و رفع تصاحب طوایف و قبایل اکراد و تطاول آنها به این طرف بوده، مع هذا این مطلب بر وجه مطلوب میسر و مقدور نگشته است.» در ادامه، درباره اعزام سفیر می‌نویسد: «در این وقت محض خیرخواهی... مصطفی آقا واقعه‌نگار سابق را سفارتاً که استحضاری دارد، برای اظهار این امور که صلاح دو دولت است مأموراً روانه ساختیم که مراتب مزبوره را حالی اولیای آن دولت نماید.» (نصیری، ۱۳۶۶: ۱/۳۴۴). همچنین شاهزاده بهمن میرزا، والی آذربایجان، درباره اعزام سفیر، به والی ارزروم می‌نویسد: «همین اشرار و اکرادند که از بایزید به این طرف گذشته دست‌اندازی به محالات و دهات سر حد می‌کنند و اذیت و خسارت به رعایا و ضعفا و قوافل و مترددین می‌رسانند. چون ارتفاع نثار و کدورت و اندفاع فساد و شرارت همیشه منظور نظر است، لهذا عالیجاه ... خدادادخان که یکی از خواص حضرت و معتمدین دولت و از شروط و عهود مستحضر است، مأمور شد که رفع فساد و شرارت از سرحد بکند.» (نصیری، ۱۳۶۸: ۳/۱۸۳-۱۸۲).^(۶)

اولیای دولت ایران در قبال تجاوزات مکرر طرف عثمانی، نهایت خویشتن‌داری را از خود نشان می‌دادند. محض نمونه میرزا محمد شفیق در نامه‌ای به صدراعظم عثمانی بعد از شرح مفصل «نهب و غارت قوا و محال هویزه و خوزستان» از سوی «قبایل سمت بصره و الکای بغداد» که منجر به قتل شماری از اتباع ایران شده و نیز در «مایین کربلای معلی و نجف اشرف طوایف اکراد تابعه بغداد و قبایل اعراب آن حدود بر سر تجار و زوار ایرانی آمده و قریب پانصد نفر را مقتول و مجروح و اموال آنها را نهب و غارت نموده‌اند و بعد از آن در حوالی خانقین و قزل رباط نیز همین عمل را نموده، جمعی را مقتول و مجروح و منهوب ساخته‌اند»، می‌نویسد: «نظر به ارتباط و اتحاد دولتین، باز از طرف اولیای این دولت قاهره قدغن و تأکیدات اکیده به ولات و حکام سرحدات ایران شد که مطلقاً در مقام تلافی تعدیات مذکوره برنیامده دست تعرض مرتکبین بازدارند.» (نصیری، ۱۳۶۶: ۱/۱۶۹-۱۶۸).

دولتمردان ایران با شناختی که از ناتوانی دولت عثمانی در ولایات شرقی داشتند، به تجربه دریافته بودند یکی از کم هزینه‌ترین راه‌های حفظ امنیت سرحدات ایران و نیز مصون داشتن اتباع ایران از تعرض در قلمرو عثمانی، داشتن نقش مؤثر در تعیین والیان بغداد و پاشایان شهرزور است. مستوفی می‌نویسد: «پاشاهای بغداد با فرستادن هدیه و تحفه، استرضای محمدعلی میرزا را در انتخاب خود فراهم می‌کردند؛ زیرا دولت ایران تا تاریخ عهدنامه ارزروم به مناسبت اینکه اکثر اهل عتبات مثل امروز

اصلاً ایرانی هستند، این حق را به خود می‌داد که در انتخاب والی‌های سلیمانیه و بغداد نظر داشته باشد» (مستوفی، ۱۳۷۱: ۳۲/۱).

بعد از برآمدن نادر، حاکمان بابان بیشتر به ایران تمایل یافتند. در دوره زندیه و قاجاریه چنین وضعیتی بیش و کم ادامه یافت. آنها حمایت دولت ایران را ضامن بقای حکومت خود در شهرزور می‌دانستند. عمر پاشا، حاکم بغداد، در سال ۱۱۸۶ ق. محمد پاشا را معزول و محمود پاشا را منصوب کرد. وی به شیراز آمد. این انتصاب جدید چندان به مذاق کریم‌خان زند خوش نیامد. او محمد پاشا را متحد خود می‌دانست. وی علی‌مرادخان زند را مأمور کرد شاهزاده بابان را بار دیگر بر اریکه قدرت بنشانند (اردلان، ۱۳۸۷: ۱۵۵). این امر در دوره قاجار بارها اتفاق افتاد و به اصلی پذیرفته شده میان ایران و بغداد تبدیل شد. حتی حکام بابان پذیرفتند برای اعلام وفاداری خود به پادشاه ایران، یکی از خویشان نزدیک خود به رسم رهین در دربار ایران باشد. چنانکه بعد از انتصاب والی شهرزور از سوی بغداد، وی برای اثبات وفاداریش به کریم‌خان زند، پسرش علی‌خان را به‌عنوان گروگان به شیراز فرستاد و پسر دیگرش حسن بیگ را به‌عنوان نماینده به سنه (اسندج) اعزام داشت (اردلان، ۱۳۸۷: ۱۳۹).

هرگاه تلاش‌های سیاسی و دیپلماتیک و خویشن‌داری مؤثر واقع نمی‌شد، گزینه اقدام نظامی برای «تأدیب و گوشمالی» متجاسران و متجاوزان اولویت می‌یافت. والیان ایرانی نظیر عباس میرزا و محمدعلی میرزا که مسئولیت اقدام نظامی را بر عهده داشتند، در نامه‌های مختلف به دولتمردان عثمانی بارها خود را «فرزند خیرخواه دولتین علیتین» (نصیری، ۱۳۶۶: ۲۵۵/۱)، «خدمتکار هر دو دولت علیه ابدی‌القرار» و «خدمتکار هر دو دولت کبری» (نصیری، ۱۳۶۶: ۳۳۸/۱) توصیف کرده‌اند. عباس میرزا برای تأکید بر پایبندی دولت خود بر تعهدات طرفین، خطاب به صدراعظم عثمانی می‌نویسد: «عهدی که میان دو دولت استقرا یافته ابداً استحکام خواهد داشت. خصوصاً از جانب ما که خود را فرزند دو دولت و پیوند دو شوکت می‌دانیم.» (نصیری، ۱۳۶۶: ۳۳۱/۱). فتحعلی‌شاه در پاسخ به «عریضه صداقت عنوان [و] ارادت ترجمان» والی تازه منصوب بغداد، داود پاشا، به او یادآور می‌شود: «باید آن جناب به مقتضای کمال خیرخواهی و صداقت‌اندیشی در ملزومات رسوم مواحدت دولتین ابدایت جاهد و ساعی باشد و دقایق صلاح‌اندیشی و ارادت کیشی را نسبت به دولتین علیتین مهمل و متروک نگذارد» (نصیری، ۱۳۶۸: ۱۳۴/۲).

نقشی که دولت ایران در نصب حکام بغداد و پاشایان شهرزور ایفا می‌کرد، هرچند در تأمین خواست اصلی ایران برای برقراری نظم و امنیت در سرحدات مؤثر واقع می‌شد، اما گاه به دلیل خیانت و بدعهدی افراد منصوب، شرایط به کلی دگرگون می‌شد. محمدعلی میرزا دولتشاه در نامه‌ای مفصل خطاب به والی موصل به تشریح خیانت والی بغداد پرداخته است (نصیری، ۱۳۶۶: ۲۵۴-۲۵۵/۱). در نامه وی به چند نکته مهم تأکید شده است: تلاش شش ماهه برای به قدرت رساندن داود پاشا، توصیه و نصیحت به او برای پاس داشتن حرمت دولتین و اعزام سفیران خیرخواه برای بر حذر داشتن

او از شرارت در سرحدات عراقین. با وجود چنین اقدامات مسالمت‌آمیزی، به مضمون «بر سیه حال چه سود گفتن پند»، وی به مدت «چهار ماه متوالی در سرحدات بنا را بر تاخت‌وتاز گذارده اغلب از ولایات و گرمسیرات کرمانشاهان را تاخت‌وتاز نموده چند نفری از رعایای فلاح را مقتول [و] انواع شرارت و مفسدت به ظهور رسانید.» با وجود چنین شرارت‌هایی، محمدعلی میرزا خویشتن‌داری از خود نشان داده «عالیجاه میرزا عبدالله که یکی از گماشتگان معتبر» بود، نزد والی بغداد فرستاد که «ما اینهمه متحمل خسارت‌ها و جسارت‌ها شده‌ایم تا کی دست از فساد برنمی‌داری، سپاه خود را منصرف نموده زیاده از این را اولیای این دولت قوی آیت متحمل نمی‌شوند، مفید فایده نشد و سفیر مشارالیه را نیز نگاه داشته جوایی نفرستاده سهل است بیشتر باعث اشتعال نائره فساد گردید. بعد از خرابی این سرحدات به اغوای مفسدین بابان حرکت کرده از سمت شهرزور بنای خرابی سرحدات آن سمت را گذارده، عاقبت‌الامر دفع سائل را لابد شدیم.» در ادامه، بازهم به نهایت خویشتن‌داری و سرانجام انتخاب گزینه نظامی از سر ناچاری اشاره می‌کند: «هرچه اصرار فرمودیم شاید التهاب نائره فساد داود پاشا و کهیا و اشرار بابان فرونشیند فایده نبخشید، لابد و لاعلاج از سرحد حرکت کردیم» (نصیری، ۱۳۶۶: ۲۵۵/۱-۲۵۴).^(۷)

بررسی رفتار و اقدامات پاشایان شهرزور در ربط با ایران، حاکی از عملکرد دوگانه «خیانت» و «خدمت» است. در دوره زندیه، محمد پاشا بابان یک‌باره تغییر موضع داد و به عثمانیان پیوست و بخشی از مناطق کردستان اردلان را تصرف کرد، در حالی که «از ده‌ها سال پیش تحت حمایت کریم‌خان بود و به لطف ارتش ایران و دخالت والی [کردستان] دو بار در شهرزور به قدرت رسیده بود» (اردلان، ۱۸۷: ۱۶۷). امرای بابان در دوره قاجار نیز چندین بار از ایران روگردان شده با سرسپردگی به عثمانی به تاخت‌وتاز در سرحدات ایران پرداختند. آنها گاه با ترمذ از خواست دو دولت، موجب سلب امنیت در دو سوی مناطق سرحدی می‌شدند. امیرنظام در مراسله مفصلی به ترمذ و طغیان بیگ رواندوز در قلمرو دو دولت اشاره کرده می‌نویسد: «صفحه آذربایجان را از قشون جرّار نظام و توپخانه خالی دانسته غفلتاً جمعیتی به قدر سه هزار نفر بر سر سردشت فرستاده... قلعه آنجا را تصرف کرده، به مجرد وصول این خبر نواب امیرزاده اعظم دو فوج افشار و جمعیت مکرری که به قدر سه هزار نفر می‌شد مأمور تنبیه او فرمودند.» در ادامه، درباره مشروعیت ورود قشون ایران به خاک عثمانی می‌نویسد: «هرگاه نواب امیرزاده اعظم او را مخالف و روگردان دولت عثمانی نمی‌دانستند، قشون مأمور خاک روم نمی‌فرمودند، اما این نادرست، روگردان هر دو دولت است» (میرزا صالح، ۱۳۶۵: ۱۴۶/۲). وزیر خارجه نیز در نامه‌ای به ناظر خارجه عثمانی می‌نویسد: «اولیای دولت جاوید مدت قاهره به ملاحظه پاس حرمت دوستی در تنبیه او (بیگ رواندوز) که متعلق به آن دولت علیّه می‌دانستند تراخی کردند تا اینکه در بهار امسال طغیان او به سرحد هر دو مملکت افزونی گرفت... لهدا اولیای دولت علیّه را برای حفظ ثعور خود واجب است که سپاهی در سرحد آن مفسد بگذارند و چون سبب تحمل خرج و مصارف این

سپاه رعیت آن دولت علیه است که از دفع آن ما را منع می‌کنند، پس بر وفق قانون کلی دول که بر قاعده عدل و انصاف گذاشته شده بر امنای آن دولت لازم است که یا اجازت دهند که عساکر این دولت خود آن مفسد را تنبیه و تأدیب کنند و وجه خسارت خود را از او بازیافت دارند و یا متقبل شوند که از عهده وجه خسارت و مخارج و مصارف این سپاه که در آن سرحد اقامت دارند، برآیند» (گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ۲۶۲/۱).

گاه دولتمردان ایران مرگ یا برکناری برخی پاشاها و والیان شهرزور و بغداد را برای هر دو دولت مطلوب می‌دانستند. چه، مرگ آنها پایانی بر سرکشی و ناامن‌سازی سرحدات دو دولت بود. عباس میرزا به قائم مقام صدارت عثمانی می‌نویسد: «کنون که عبدالله پاشا و عبدالرحمن پاشا هیچ یک در میان نیستند،^(۸) نه دیگر از سرحدات آن دولت کمال خلاقی است، نه از سرحداتشینان این شوکت مظنه خلاف، ائتلاف کارها با استدامت قرین استقامت خواهد بود و مرادها بر حسب مرامها» (نصیری، ۱۳۶۶: ۱۵۲/۱). در شهرزور، گاه پاشاهایی به حکومت می‌رسیدند که نسبت به جایگاه خود نگاهی واقع بینانه داشتند. آنها سیاست دوستی همزمان با دو دولت را در پیش می‌گرفتند (اردلان، ۱۳۸۷: ۱۷۵) و منشأ خدمات می‌شدند. محمدعلی میرزا در ۱۲۳۷ ق. به والی موصل می‌نویسد: «از عهود سلف الی الآن جماعت بابان به علت بیلامیسی که در سرحدات ایران داشته‌اند، همیشه یک نوع خدمتی از سلاطین ایران کرده‌اند» (نصیری، ۱۳۶۶: ۲۵۳/۱). روابط امرای بابان با دولت ایران گاه چنان دوستانه بود که عباس میرزا در میانه جنگ دوم ایران و روس، طی فرمانی خطاب به محمود پاشا، حاکم شهرزور، سلیمانیه، کوی و حریر، از می‌خواهد مطابق قرارداد، «سواره بابان را به رکاب سعادت انتساب والا» اعزام کند (نصیری، ۱۳۶۸: ۸/۲). همچنین بعد از امضای پیمان ترکمنچای، خطاب به او می‌نویسد: «در منزل ترکمنچای، سردار روس شرف حضور ما را یافت و مجلس مصالحه منعقد شد... ابلاغ این بشارت برای آن سامان لازم بود عالی‌شان فرخ خان غلام پیشخدمت را مأمور فرمودیم و آن سامان را به صدور رقم قضا شیم قرین افتخار داشتیم» (نصیری، ۱۳۶۸: ۹۶/۲).

با توجه به خواست اصلی ایران، یعنی برقرار نظم و امنیت در سرحدات، چیزی که مطلوب ایران بود و انتظار می‌رفت بابان‌ها بدان پایبند باشند، عدم ترمذ از خواست دو دولت بود. این خواست، در نامه محمدعلی میرزا به صدراعظم عثمانی به‌خوبی بازتاب یافته است. می‌نویسد: «این طایفه (بابان) نظر به قُرب جوار از قدیم‌الایام در عهد هر یک از سلاطین با ایران خلط و آمیزش داشته و به هر دو طرف خدمتگزار بوده‌اند» (نصیری، ۱۳۶۶: ۱۶۵/۱).

پاشایان شهرزور زمانی که در موضع ضعف بودند، با ارسال نامه‌های متعدد به دو دولت، اظهار اطاعت و خدمتگزاری می‌کردند و زمانی که با یکی از دو دولت دشمنی می‌ورزیدند، از دولت دیگر اطاعت محض داشتند. عبدالرحمن پاشا خطاب به محمدعلی میرزا می‌نویسد: «حسب‌الامر شاهنشاهی اگر دشمنی برای سرکار از سمتی اتفاق بیفتد، دشمن آن دشمن هستیم... لازم بود که از روی صداقت

مراتب را به خدمت عرض نماید که کمترین به امر و فرموده شاهی در امداد و اعانت سرکار ثابت قدم و راست گفتار است» (نصیری، ۱۳۶۶: ۲۱۰/۱).

پاشایان شهرزور هرگاه تمرد پیشه می‌کردند و دچار شکست می‌شدند، با ارسال نامه‌های متعدد با خواری و خفت، تقاضای «عفو و بخشش» می‌کردند (نصیری، ۱۳۶۶: ۶۶/۱) و هرگاه از سوی سلطان عثمانی مورد لطف و عنایت قرار می‌گرفتند، با ارسال نامه‌های بسیار متملقانه اظهار اخلاص و نوکری می‌کردند. محمود پاشا خطاب به سلطان عثمانی می‌نویسد: «آنچه درباره غلام معمول فرموده‌اند، بنده را آزاد کرده‌اند و غلامی را خریده‌اند، یعنی اگر از گذشته و جرم و تقصیر غلام گذشته و از سر نو به تفویض ولایت بابان و کوی و حریر سرافراز نموده‌اند، غلام را طوق بندگی در گردن کرده و گویا به قیمت هم خریده‌اند...» (نصیری، ۱۳۶۶: ۲۰۴/۱). همین محمود پاشا که اظهار «غلامی» و «بندگی» سلطان عثمانی را کرده بود، زمانی که مغضوب باب عالی شد، برای رسیدن به امارت بابان دست نیاز به سوی ایران دراز کرد (نصیری، ۱۳۶۸: ۱۸۴/۲) و نیز بعد از امضای عهدنامه اول ارزروم (۱۲۳۸ ق.)^(۹) که زمینه برای تقویت دولت مرکزی عثمانی در ولایات شرقی فراهم شد، بابان‌ها از آینده امارت خود بیمناک شده رو به دربار ایران آوردند. محمدحسین‌خان در ۱۲۳۹ ق. به والی ارزروم نوشت: «چون اعیان بابان استدعا و درخواست از حضرات شاهنشاهی نموده‌اند که ما را دست بسته به دولت عثمانی واگذار نمودن از مروت دور و منافی غیرت ملوکانه است، بنا بر آن نسبت به ولیعهد عظمی بحثی وارد شده است که چنانچه در باب ایلات سیبکی و حیدرانلو سختگیری از این طرف نگشته، زیرا که ملتجی به دولت علیّه عثمانی بودند واگذار شده و همچنین ایل بابان که ملتجی به دولت قاهره بوده- اند، از آن طرف سختگیری باید لازم نیاید» (نصیری، ۱۳۶۸: ۵۲/۲). درخواست فوق نشان می‌دهد علیرغم امضای عهدنامه اول ارزروم، نه پاشایان بابان حاضر به قبول آن بودند و نه دولت ایران تمایلی به قطع نفوذ خود در امارت بابان داشت. دولت عثمانی با پیشبرد سیاست تمرکزگرایی در ولایات شرقی که بعد از امضای عهدنامه اول ارزروم شدت بیشتری گرفت، درصدد حذف امارت نشین بابان و دیگر امارت‌ها مناطق شرقی بود، در حالی که ایران به‌عنوان حامی امارت نشین بابان خواهان تداوم حکمرانی آنها بود، به این شرط که متمرّد دو دولت نباشند.

۶. نتیجه

در بررسی روابط ایران و عثمانی، درباره نقش و جایگاه ولایات و ایالات شرقی عثمانی در امنیت قلمرو غرب ایران غفلت شده است. برخی پژوهشگران ایرانی و ترک که به مسایل مربوط به خاندان اردلان و بابان پرداخته‌اند، دلیل تیرگی روابط دو کشور را به غلط ناشی از «دخالت» ایران در قلمرو بابان و بغداد دانسته‌اند. حال آنکه درگیر شدن ایران در امور ایالات شرق عثمانی، بیش از آنکه مبتنی بر خواست دولت ایران باشد، ناشی از ناتوانی و بی‌ارادگی دولت عثمانی در ایالات مزبور بود. حتی گاه دولت ایران بنا خواست یکی از سه کانون قدرت استانبول، شهرزور و بغداد، در مسایل و منازعات بابان

و بغداد ورود می‌کرد. دولت مرکزی عثمانی به دلیل تمرکز بر مسایل غرب امپراتوری و نیز به دلیل دوری ایالات شرقی از مرکز، فاقد قدرت کافی برای اعمال اقتدار در ولایات و ایالات شرقی بود. به همین دلیل، کانون‌های اصلی قدرت در قلمرو شرق عثمانی مانند بابان و بغداد به دلیل تعارض منافع، اغلب دچار جنگ و ستیز می‌شدند. منازعات آنها به دلیل همجواری با قلمرو غرب ایران، موجب سلب امنیت اتباع و سرحدات ایران می‌شد. کاروان‌های تجاری و زیارتی ایران بارها به دلیل ضعف و ناتوانی والیان بغداد غارت و کشتار شدند. از طرفی، دامنه منازعات و کشمکش‌های بابان و بغداد به سرحدات ایران نیز کشیده می‌شد. چنانکه شهرها و روستاهای مناطق غرب ایران، از آذربایجان و کردستان تا کرمانشاه و خوزستان بارها در معرض تجاوز، غارت و کشتار قرار گرفتند. در چنین شرایطی، دولت ایران بنا به حق مشروع برای دفاع از اتباع و سرحدات خود، ناچار به قهوه قهریه متوسل می‌شد. بررسی دقیق رویدادهای غرب ایران در صدر دوره قاجار، نشان می‌دهد دولتمردان ایران در درجه نخست تلاش می‌کردند از راه‌های سیاسی و دیپلماتیک به کشمکش‌ها و منازعات پیش‌آمده در بابان و بغداد پایان دهند. اعزام ده‌ها سفیر از سوی شاه و نایب‌السلطنه و دیگر مقامات ایرانی و نیز ارسال ده‌ها نامه خطاب به دولتمردان در سه کانون قدرت پیش‌گفته، نشان از نهایت خویشتن‌داری اولیای دولت ایران دارد؛ اما چون دولت عثمانی از سده دوازده تا نیمه سده سیزده از منظر حقوق بین‌الملل، در زمره دولت‌های ناتوان یا بی‌اراده محسوب می‌شد، دولت ایران برای تأمین امنیت اتباع و سرحدات خود، به‌جز راه‌های سیاسی و دیپلماتیک، گاه ناچار به استفاده از زور می‌شد. از طرفی، دولت ایران با نقش و نفوذی که در انتخاب حکام بابان داشت، در قلمرو بابان، دارای نوعی حق حاکمیت بود. دولت عثمانی به طرق مختلف درصدد نفی آن بود. از جمله یکی از موضوعات بسیار مناقشه برانگیز در مذاکرات ارزنه‌الروم، مسئله حاکمیت ایران بر سلیمانیه بود (انوری افندی، ۱۴۰۲: ۱۴۰-۱۲۱).^(۱۰)

پی‌نوشت‌ها

۱. مقطع زمانی پژوهش، فاصله زمانی دو رویداد مهم است: آغاز پادشاهی فتحعلی‌شاه (۱۲۱۲ ق) و آغاز عملیات نظامی ایران در قلمرو عثمانی (۱۲۳۶ ق). نگارنده، در مقاله دیگری با عنوان «جایگاه پاشالیک بغداد و امارت بابان در روابط ایران و عثمانی ۱۲۶۶-۱۲۳۶ ق» که در دست انتشار است، موضوع را تا پایان امارت بابان پی گرفته است.
۲. درباره درخواست احمد خلوصی پاشا از عباس میرزا برای ممانعت از ورود احتمالی داود پاشا به ایران، نک: گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ۲۴۰/۱. درباره پاسخ مثبت عباس میرزا به درخواست فوق، نک: همان، ۲۰۶/۱.
۳. به والیان بغداد گاه پاشا و گاه وزیر گفته می‌شد. نک: نصیری، ۱۳۶۸: ۱۲۴/۲.
۴. معضل بی‌ثباتی در وضعیت حکمرانی ولایت شرقی با سیاست تمرکز گرایانه محمود دوم تا حد زیادی برطرف شد. چنانکه علیرضا پاشا از ۱۲۴۶ به مدت ۱۶ سال والی بغداد بود (نصیری، ۱۳۶۸: ۱۳۹/۲).
۵. میرزا آقاسی درباره تحرک پاشای شهرزور از سوی بغداد، به صادم افندی می‌نویسد: علیرضا پاشا، وزیر بغداد، «هنوز معذرت‌آمیز گذشته را نخواست... باز محمود پاشا را با توپ و قشون بر سرحد مملکت ایران فرستاده‌اند که با مستحفظین سرحد جنگ و جدال نمایند.» (نصیری ۱۳۶۸: ۱۹۷/۲).
۶. برای آگاهی از مأموریت سفرای ایران و نیز متن نامه‌های ارسالی، نک: نصیری، جلد‌های ۱ تا ۴.
۷. برای مورد دیگر از لاعلاجی ایران در دفاع از امنیت و حاکمیت قلمرو خود، بنگرید به نامه حاکم ساوجبلاغ به والی بغداد در گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ۱۷۲/۱-۱۷۱.
۸. عبدالله پاشا، والی بغداد، در سال ۱۲۲۸ به قتل رسید و عبدالرحمن پاشا، حاکم شهرزور، در ۱۲۲۸ درگذشت.

۹. درباره این عهدنامه، نک: صالحی، نصرالله (۱۴۰۰). «یک عهدنامه، چند متن متفاوت: بررسی انتقادی متن عهدنامه اول ارزنه‌الروم»، آینه میراث، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، شماره ۶۹.
 ۱۰. مسئله سلیمانیه یکی از مسایل اصلی در مذاکرات ارزنه‌الروم بود. این مسئله عمدتاً در مجالس چهارم و پنجم (ص ۱۴۰-۱۲۱) طرح شد.

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۰). ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل‌محمدی و ابراهیم فتاحی، تهران: نشر نی.
- آقشین، سینا (۱۳۹۱). «فضای ایدئولوژیک سرزمین‌های عثمانی در ۱۸۳۹ م و اوضاع بین‌المللی دولت عثمانی»، در امپراتوری عثمانی در عصر دگرگونی تنظیمات، ویراستاران: خلیل اینالچق و محمد سید دانلی اوغلو، ترجمه رسول عربخانی، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
- احسان اوغلو، اکمل‌الدین (۱۳۹۷). دولت و جامعه در دوره عثمانی، ترجمه علی کاتبی و توفیق هاشم پور سبحانی، تهران: کتاب مرجع.
- اردلان، شبرین (۱۳۸۷). خاندان کُرد اردلان در تلاقی امپراتوری‌های ایران و عثمانی، ترجمه مرتضی اردلان، تهران: نشر تاریخ ایران.
- اسناد رسمی در روابط سیاسی ایران با انگلیس و روس و عثمانی (۱۳۶۵). به اهتمام غلامحسین میرزا صالح، تهران: نشر تاریخ ایران.
- امین پور، صالح؛ صوفی، علیرضا؛ نصیری، محمدرضا (۱۳۹۱). «تحلیلی بر نقش عبدالرحمن پاشا بابان در روابط ایران و عثمانی در دوره فتحعلی‌شاه (۱۲۲۸-۱۲۱۲ ق. / ۱۸۱۴-۱۷۹۸ م.)»، پژوهش‌های تاریخی، س ۴، ش ۴ (پیاپی ۱۶)، زمستان ۱۳۹۱، ۳۴-۲۳.
- انوری افندی، سید سعدالله (۱۴۰۲) سفارت‌نامه ایران: اسناد، مکاتبات و صورت مجالس مذاکرات ارزنه‌الروم ۱۲۵۹-۱۲۶۳ هجری قمری، تصحیح، ترجمه از ترکی عثمانی، مقدمه، توضیحات و پیوست‌ها: نصرالله صالحی، صفیه خدیو، تهران: بنیاد موقوفات افشار.
- اینالچق، خلیل (۱۳۸۸). امپراتوری عثمانی (عصر متقدم، ۱۳۰۰ تا ۱۶۰۰). ترجمه کیومرث قرقلو، تهران: انتشارات بصیرت.
- سعیدی، مدرس (۱۳۹۶). «سلیمانیه» دانشنامه جهان اسلام، ج ۳۴، تهران: بنیاد دایرة المعارف اسلامی.
- سعیدی، مدرس و قربانی نژاد، ربیاز (۱۳۹۹). «شهرزور»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۲۸، تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- سندجی (فخرالکتاب). میرزا شکرالله (۱۳۷۵). تحفه ناصری در تاریخ و جغرافیای کردستان، تصحیح حشمت‌الله طیبی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- صالحی، نصرالله (۱۴۰۰). «یک عهدنامه، چند متن متفاوت: بررسی انتقادی متن عهدنامه اول ارزنه‌الروم»، آینه میراث، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، شماره ۶۹.
- مستوفی باقی، محمد مفید (۱۳۹۰). مختصر مفید (جغرافیای ایران‌زمین در عصر صفوی) به کوشش ایرج افشار، با همکاری محمدرضا ابوی مهریزی، تهران: بنیاد موقوفات افشار.
- مستوفی، عبدالله (۱۳۷۱). شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، تهران: انتشارات زوآر.
- مظفری، پرستو، بهرامی، روح‌الله (۱۳۸۹). «روابط حکام اردلان، امارت بابان و مناسبات ایران و امپراتوری عثمانی در عهد قاجار (۱۲۶۶-۱۲۱۲ ق.)»، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، س ۱۲، ش ۴۵، زمستان ۱۳۸۹، ۲۴-۱.
- مظفری، پرستو؛ ثواقب، جهانخوش (۱۳۹۸). «تکاپوهای سیاسی نظامی خاندان بابان در کردستان ایران و پیامدهای آن (۱۱۰۵ تا ۱۶۹۴/۱۱۹۳ تا ۱۷۷۹)»، فصلنامه پژوهش‌های تاریخی، س ۱۱، ش ۴۱، بهار ۱۳۹۸، ۹۱-۶۵.

- نصیری، محمدرضا (۱۳۶۶). اسناد و مکاتبات تاریخی ایران (قاجاریه)، جلد اول: از ۱۲۰۹ تا ۱۳۳۸ ق. تهران: مؤسسه کیهان.
- نصیری، محمدرضا (۱۳۶۸). اسناد و مکاتبات تاریخی ایران (قاجاریه)، جلد دوم: از ۱۲۳۹ تا ۱۲۶۳ ق. تهران: مؤسسه کیهان.
- واله قزوینی اصفهانی، محمدیوسف (۱۳۸۲). ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم (۱۰۷۱-۱۰۳۸ ق.) (حدیقه ششم و هفتم از روضه هشتم) خلد برین، تصحیح، محمدرضا نصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- وحید قزوینی، میرزا محمدطاهای (۱۳۸۳). تاریخ جهان آرای عباسی، تصحیح سید سعید میر محمدصادق، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- وقایع‌نگار کردستانی، علی‌اکبر (۱۳۶۴). حدیقه ناصریه در جغرافیا و تاریخ کردستان، تصحیح محمد رئوف توکلی، تهران: چاپخانه ارژنگ.
- هیل، ویلیام (۱۳۹۵). سیاست خارجی ترکیه، ترجمه ناصر پور ابراهیم، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
- Atmaca, Metin (2021), "Kurdish Emirates between the Ottoman Empire and Iranian Dynasties (sixteenth to Nineteenth Centuries)", *The Cambridge History of the Kurds*, Cambridge University Press.
- Çetinsaya, Gökhan (2017), *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, London and New York: Routledge.
- Doğan, Cabir (2011), "II Mahmut dönemi Osmanlı merkezileşme politikasının doğu vilayetlerinde uygulanması", *Turkish Studies*, Vol.6/4, fall.
- Martin, Craig (2019), "Challenging and refining the unwilling or unable doctrine", *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 52 (2), 387-462.
- Abrahamian, Yervand (2001). *Iran between two revolutions*, translated by Ahmad Gol-Mohammadi and Ebrahim Fatahi, Tehran: Ney Publishing. [In Persian].
- Aqshin, Sina (2011). "The ideological space of the Ottoman lands in 1839 AD and the international situation of the Ottoman state", in the *Ottoman Empire in the era of transformation of configurations*, editors: Khalil Inaljaq and Mohammad Seyed Danlioglu, translated by Rasul Arabkhani, Tehran: Research Institute of Islamic History. [In Persian].
- Ehsanoglu, Akmaluddin (2017). *Government and society in the Ottoman period*, translated by Ali Katbi and Tawfiq Hashempour Sobhani, Tehran: reference book. [In Persian].
- Ardalan, Shirin (2008). *The Kurdish family of Ardalan in the intersection of the Iranian and Ottoman empires*, translated by Morteza Ardalan, Tehran: Tarikh Iran Publication. [In Persian].
- Official documents on Iran's political relations with England, Russia and Ottomans (1986). By the efforts of Gholamhossein Mirza Saleh, Tehran: Tarikh Iran Publication. [In Persian].
- Aminpour, Saleh; Sufi, Alireza; Nasiri, Mohammadreza (2012). "Analysis of Abdurrahman Pasha Baban's role in Iran-Ottoman relations during the period of Feth Ali Shah (1212-1228 A.H./1798-1814 A.D.)", *Historical*

- Researches, Q4, Vol.4 (16 consecutive), Winter 2012, 34- 23. [In Persian].
- Anuri Effendi, Seyyed Saadullah (2023) Iran's Embassy: Documents, Correspondences and Minutes of Arzneh-al-Rum Negotiations 1259-1263 A.H., corrected, translated from Ottoman Turkish, introduction, explanations and appendices: Nasrallah Salehi, Safia Khedive , Tehran: Afshar Endowment Foundation. [In Persian].
- Inaljaq, Khalil (2009). Ottoman Empire (Ancient Era, 1300 to 1600). Translated by Kiyomarth Qarqlou, Tehran: Basirt Publications. [In Persian].
- Saidi, Madras (2016). "Sulaymaniyah" Encyclopaedia of Islamic World, Volume 24, Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation. [In Persian].
- Saidi, Modares and Ghorbanejad, Ribaz (2019). "Shahrzor", Encyclopaedia of Islam, Volume 28, Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation. [In Persian].
- Sanandji (Fakhralkattab). Mirza Shokrallah (1996), Naseri masterpiece in the history and geography of Kurdistan, edited by Heshmatullah Tabibi, Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian].
- Salehi, Nasrallah (2021). "One covenant, several different texts; a critical review of the text of the first covenant of Arzaneh al-Rum", Ayane Al-Rasg, Autumn and Winter 2021, No. 69. [In Persian].
- Mostofi Baghi, Mohammad Mofid (2010). A useful brief (Geography of Iran and the Earth in the Safavid Era) by Iraj Afshar, in collaboration with Mohammad Reza Abui Mehrizi, Tehran: Afshar Mowqofat Foundation. [In Persian].
- Mostofi, Abdullah (1992). Narration of my life or the social and administrative history of the Qajar period, Tehran: Zovar Publications. [In Persian].
- Mozafari, Prasto, Bahrami, Ruhollah (2010). "The relations between the rulers of Ardalan, the Emirate of Baban and the relations between Iran and the Ottoman Empire during the Qajar era (1212-1266 A.H.)", Foreign Relations Quarterly, Q. 12, No. 45, Winter 2010, 1-24. [In Persian].
- Mozafari, Swallow; Sawaqib, Jahanbakhsh (2018). "Political and military endeavors of the Baban family in Iranian Kurdistan and its consequences (1105 to 1193/1694 to 1779), Historical Research Quarterly", Q. 11, No. 41, Spring 2018, 65-91. [In Persian].
- Nasiri, Mohammad Reza (1987). Historical Documents and Correspondences of Iran (Qajaria), first volume: from 1209 to 1338 A.H., Tehran: Kayhan Institute. [In Persian].
- Nasiri, Mohammad Reza (1989). Historical documents and correspondences of Iran (Qajaria), volume two: from 1239 to 1263 A.H., Tehran: Kayhan Institute. [In Persian].

- Valeh Qazvini Isfahani, Mohammad Yusuf (2003). Iran during the time of Shah Safi and Shah Abbas II (1038-1071 A.H.) (6th and 7th Hadiqa of the 8th Rowzah) Khaled Berin, corrected, Mohammad Reza Nasiri, Tehran: Association of Cultural Heritage and Prominences. [In Persian].
- Vahid Qazvini, Mirza Mohammad Taher (2004). History of Jahan Arai Abbasi, edited by Seyed Saeed Mir Mohammad Sadegh, Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- Kurdish chronicler, Ali Akbar (1985). Hadiqeh Nasiriyeh in the geography and history of Kurdistan, corrected by Mohammad Raouf Tavakoli, Tehran: Arjang Printing House. [In Persian].
- Hill, William (2015). Türkiye's foreign policy, translated by Nasser Pourabraham, Tehran: Research Institute of Islamic History.

